

Váteszek, mártírok és magánzók: lengyel írók dilemmái az 1980-as években*

Kertész Noémi

A gdański Lenin Hajógyár dolgozóinak 1980. augusztusi sztrájkja, a kikényszerített politikai engedmények sora, a szocialista tömb első független szakszervezete, a Szolidaritás létrejötte a mai Lengyelország egyik alapító mítoszává vált. Az 1980-as Gdański Megállapodást követő nem egészen másfél év alatt a csaknem tízmillió létszámot elérő Szolidaritás korántsem pusztán szakszervezeti célokért szállt síkra: működésének messzemenő politikai, társadalmi, erkölcsi és kulturális következményei lettek, amelyeket a hadiállapot 1981. decemberi bevezetése, a szervezet betiltása és a vezetők letartóztatása sem tudott meg nem történtté tenni. A 1980-as évek ellenzéki áttörése mára nemcsak generációs élmény, hanem tudományos feldolgozások tárgya, javában folyik muzealizációja és beemelése az emlékezet intézményes formái közé, a lengyel kulturális diplomácia pedig hatékonyan munkálkodik azon, hogy az országimázs részévé tegye. A különböző évfordulós megemlékezések tehát ugyanarra összpontosítanak, mint az egykori kelet-európai ellenzékiek és szimpatizánsaik: a tömegek erkölcsi és politikai erejére, illetve a lengyel társadalom egységes fellépésére. Az egyéni dilemmákról azonban nemigen esik szó.

Írásomban először bemutatom, hogy a lengyel ellenzéki kultúra más szocialista országban nem tapasztalt széles társadalmi bázison jött létre, és recepciója is ennek megfelelően alakult, majd néhány példa segítségével azt szeretném érzékeltetni, hogy miközben az intellektüelek, az írók döntő többsége habozás nélkül csatlakozott a mozgalomhoz és azonosult céljaival, olykor mégis komoly erőfeszítést kívánt tőlük az individuális létezés kollektív akcióknak és megnyilvánulásoknak való alárendelése.

A Szolidaritás évtizedeként aposztrofált nyolcvanas évek lengyel ellenzéke nemcsak a Szovjetunió és a szocialista tábor gyengülése miatt vihette sikerre a rendszer elleni küzdelmét, hanem azért is, mert viszonylag hosszú időn keresztül sikerült a lengyel társadalom igen jelentős részét közös célok érdekében mozgósítani. A társadalmi szolidaritás eszméje, a szocialista kollektívizmus hiteltelenné vált frázisait felváltó nemzeti, közösségi retorika, de mindenekelőtt a szocializmust minden bajok forrásának tekintő felfogás összekovácsolta a különböző csoportokat, és ezt az egységet a hatalom durva megtorló intézkedései sem tudták megtörni. A siker kulcsa a pragmatikus feladatok, kisebb lépések, és egy nagy, ám kevésbé megfogható cél körvonalazásában rejlett. Ez a cél egy jó, erkölcsiben megújult, normálisan működő társadalom létrejötte volt. A célhoz vezető utat a fennálló rend, illetve a hatalom birtokosai elleni fellépés jelentette. Nem állítanám, hogy az ellenzéki vezetőknek ne lettek volna az aktuális helyzethez igazított politikai programjaik és forgatókönyveik, ám a tömegmozgalom kohéziós erejét a *mi ésők*, a *my* és *oni* szembenállás mítosszá emelése jelentette. Ez a mítosz homogén, de az egyéni törekvéseket messzemenően figyelembevevő ideális közösséget feltételez, egy hatalmas *mi* lép fel a hitelét vesztett és korrumpált szűk pártelittel szemben, megkérdőjelezve hatalmának legitimitását. Olyan erőter jár ezáltal létre, amelyben az egyént ért repressziók hatása mérséklődik, az egzisztenciális, szakmai és politikai frusztrációért pedig a közösségi elismerés és a jó ügy szolgálata kárpótolja. Ez a felállás valódi szellemi és erkölcsi megújuláshoz vezetett, amely a térség ellenzéki mozgalmainak is mintául szolgált. Ám a *mi*

* Jelen tanulmány kiindulópontjával a *Szolidaritás. Ellenzék és kultúra Lengyelországban 1980–1989*. (Szentendrei Képtár, 2008. november 7. – 2009. január 31.) című kiállítás társkurátoraként végzett kutatásaim szolgáltak.

és *ők* illetően szembeállítását óhatatlanul leegyszerűsítő, és azt sugallja, hogy minden rossz forrása a létező szocializmus abnormalis rendszere, ami magában hordozza a későbbi csalódások és polarizációk perspektíváját.

A lengyel esetet a nyilvánvaló párhuzamok ellenére éppen a független nyilvánosság máshol nem tapasztalt mértékű kiépülése különbözteti meg a többi szocialista országtól. A mennyiségi változás egy évtized leforgása alatt új minőséget teremt. Az ötvenes évek második felétől Lengyelországban is eredményesen működött a „3 T” gyakorlata: a politikai szempontból helytelennek ítélt tartalmakat közvetítették ugyan az emigrációs és illegális kiadványok és a külföldi rádióadások, de ezek csak szűk közönséghez jutottak el. A hetvenes évek végétől a helyzet megváltozik, és szédületes fejlődés veszi kezdetét: az entellektüeltől a munkásig, a kisiparostól a villamosvezetőig, a főpaptól a gimnazistáig a legkülönbözőbb társadalmi állású emberekből lesznek szamizdat-szerzők vagy -olvasók. „A szerző tudta és beleegyezése nélkül”, eleven és holt, honi, emigráns és külföldi szemlék írásai látnak napvilágot: tájékoztató kiadványokon, politikai és publicisztikai írásokon kívül történeti és politológiai szövegek, szépirodalmi művek, kulturális folyóiratok, sőt képregények is megjelennek. Nem egy szamizdat-bestseller tíznél is több kiadást ért meg.¹ A Lengyel Nemzeti Könyvtár által készített (nem teljes) bibliográfia az 1976–89-es időszakból 6513 időszaki kiadványt és könyvet sorol fel,² és nem ritkák a több ezres példányszámok, de nagy erővel nyomtattak bélyegeket, üdvözlőlapokat, naptárokat, másoltak magnó- és videofelvételeket is.

A Szolidaritás legális működésének másfél évét szokás afféle szabadságkarneválként is aposztrofálni. A hivatalos nyilvánosságban jelentősen enyhül a cenzúra szigora, sőt az ellenzék azt is eléri, hogy a cenzúra döntéseit indokolni kell, beavatkozásait jelölni lehet, ám ettől a szamizdat-kultúra is virágzik. A szakszervezetekkel párhuzamosan az értelmiségiek sorra alapítják a független szakmai, tudományos, művészeti szervezeteiket, és egyre sürgetik a kultúra intézményrendszerének átalakítását. A hadiállapot 1981. decemberi bevezetésekor a Szolidaritás delegalizálása mellett felfüggesztik valamennyi egyesület, egylet, szövetség működését, berekesztik a Varsóban független értelmiségiek által rendezett Lengyel Kultúra Kongresszusát, a résztvevők nagy részét internálják. A megtorlások és a cenzúra szigora azonban nem gyengíti, hanem inkább erősíti a közösségi identitást, még fontosabbá teszi az összetartás demonstrálását, így a hivatalos nyilvánosságban való megjelenés nemigen vállalható, ám a hatalom kontrolljától független homogén nemzeti kultúra feltételezése olykor a második nyilvánosság pluralizmusát is veszélyezteti.

A következőkben a kollektív és individuális szféra közötti feszültséget a nyolcvanas évek néhány emblematikus szerzőjének felidézésével igyekszem érzékeltetni, akik az individuális, illetve apolitikus megszólalás jogáért szállnak síkra. Az 1945-ös születésű Adam Zagajewski, nemzedékének egyik legjelentősebb lírikusa, 1982-ben Párizsba emigrált. Fontos alakja volt a lengyel ellenzéki értelmiségnek, döntése háttérben azonban személyes indítékok állottak. Költészetén végigvonul az egyén és a közösség ambivalens viszonya, a magyar szamizdatsajtó által is átvett *Többesszám* című versét egyaránt fel lehet fogni a szocialista kollektívizmus, vagy az ellenzéki tömegélmény kritikájaként:

*Többesszámban éltünk,
a többesszámban idegen barátok
és barátságos ellenségek között,*

¹ Ezért indíthatott a varsói *Oficyna Wydawnicza Volumen* és a *Wydawnictwo Bellona* kiadó egy huszonhárom darabosra tervezett könyvsorozatot 1989-ben *Kanon literatury podziemnej 1976–1989 [A földalatti irodalom kánonja 1976–1989]* címmel, amely kizárólag lengyel szerzők szamizdatban megjelentetett műveit adja ki. (A sorozat műveit lásd a Bellona Kiadó honlapján: <http://ksiegarnia.bellona.pl/index.php?c=cat&tree=5&cid=268> – 2012. aug. 12.)

² Bibliográfia 1995

*oly ritkán voltam, voltam, voltunk
egyedül, oly kevés a magány egy ily magányos
országban Még a versek is azt mondták:
mi, mi versek, mi sorok, mi
metaforák, mi poémok. Az én aludt,
akár a gyermek, a figyelmetlen tekintet
vászona alatt.³*

Párizsban *Szolidaritás és magány* címen esszé írt,⁴ amelyben az írókkal, illetve tágabban az értelmiséggel szemben támasztott közösségi elvárások, az egyéni önkifejezés, a kollektív szenvedéstörténet komor regisztrálása és független kulturális kezdeményezésekben való részvétel titkolt, sőt tabusított öröme közötti feszültségről vall. Mámorosan, bár kissé szégyenkezve adja át magát Párizsba érkezve a szabadság élményének. Emigráns, de nem nagyon boldogtalan, sőt szerelmes, és ráadásul nem az általa féltotalitáriusnak nevezett rendszertől való szabadulás, hanem a nemzeti írórsors szorításából való kibontakozás mámore járja át. Kissé zavarják ebben az emléktáblák, amelyek azt hirdetik, e házban lakott Chopin, abban Mickiewicz. Közben eljutnak hozzá a lengyelországi tudósítások, tudós politológusok, éles szemű újságírók és közigazdászok pesszimista helyzetértékelései, a barátok sirámai. Elgondolkodtatja az a tény, hogy az elemzés, panasz, kritika, sőt kétségbeesés teljes repertoárját kimerítő másként gondolkodók alapvetően szeretik disszidens pozíciójukat, szeretik a felvállalt kockázatot, büszkék magukra, bátor kiállásukra. Természetesen erről nem beszélhetek másoknak, hiszen a figyelmet a bajokra, a nemzeti tragédiára kell irányítani. Szerzőnk arra a konklúzióra jut, hogy a szolidaritás állandó gyakorlásától elfáradván leginkább magányra áhítozik.

A már régóta külföldön élő, mindig kritikus és ironikus Sławomir Mrożek, aki az 1968-as prágai bevonulás elleni tiltakozó levél publikálása óta nemigen hallatta szavát politikai ügyekben, a nyolcvanas években lelkesen áll a lengyel ügy szolgálatába: Wałęsa internálásáról ír drámát, ez az egyetlen színpadi műve, amelyet azóta nem enged játszani. Egy interjúban a következőképpen vallott erről:

Én is úgy beszéltem, hogy „mi lengyelek”, mikor kirobbant a Szolidaritás, „mi”-t emlegettem, mikor betiltották, ott volt ez a „mi” Alfa című drámám megírásakor, amelynek Wałęsa a hőse. Ma persze sajnálom, hogy elköttem ezt a darabot, mert semmi sem avul el olyan gyorsan, mint egy politikai darab, de húsz évvel ezelőtt nem volt semmi kétségem afelől, hogy meg kell írnom. Mégis ritka pillanatok voltak, amikor ez a „mi” a számra jött. Inkább el akartam innen utazni, meg akartam szökni, mert Lengyelország mindent és mindenkit aprópénzre vált, mert Lengyelországban – mint azt egyszer már megírtam – megszűntem a magam számára talány lenni.⁵

Egy másik beszélgetésben az is olvasható az *Alfa* kapcsán, hogy: „az ember nem lehet elkötelezett író. Kibic, hazafi”. A riporter kérdésére, hogy Mrożek vátesznek érezte-e magát, a következő választ hangzik el: „Igen, de csak rövid ideig”.⁶ Egyébként nemcsak Mrożek írt patetikus

³ Adam ZAGAJEWSKI: *Többesszám*. ZAGAJEWSKI 1985. 68.

⁴ ZAGAJEWSKI 2002

⁵ *Pan jest człowiekiem dnia. Ze Sławomirem Mrożkiem rozmawiają Andrzej Franaszek i Jan Strzałka*. [Andrzej Franaszek és Jan Strzałka interjúja Sławomir Mrożekkel]. *Tygodnik Powszechny*, 2007. 07. 16.

⁶ *Chcę napisać o Hitlerze. Ze Sławomirem Mrożkiem rozmawia Jacek Cieślak* [Jacek Cieślak interjúja Sławomir Mrożekkel]. *Rzeczpospolita*, 2011. 12. 24.

műveket, egy író akkoriban, ha sikerült is elkerülnie a 19. századi nemzeti retorika csapdáját, eltévedhetett a sematikus hősábrázolások vagy az antitotalitárius banalítások útvesztőiben. Több művészeti lehetőséget rejtett a hétköznapiak reménytelenségét kifejező antiszocialista realizmus, vagy a hatvanas évek óta hódító groteszk művelése.

A következő példámot éppen a hetvenes évek végén a groteszk jegyében fogant regényből veszem, amely még hagyományos közösségi kötelekek szétzilálódásáról, a társadalom atomizálódásáról, anyagi és ellátási gondokról, fásultságról, agresszióba forduló frusztrációkról tudósít, de már az írókkal szemben támasztott imperatívuszok elfajulását vizionálja. A cenzúra beavatkozásai miatt Tadeusz Konwicki végül is 1979-ben szamizdatban megjelentett *Kis apokalipszis* c. regényének⁷ főhőse egy varsói író. Éppen ébredzik, cigarettára gyújtva mélyíti az időjárás, a város és a rendszer miatti rosszkedvét. Ekkor megszólal a régóta nem működő csengő, és két látogató érkezik e karkai reggelen:

Hubert és Rysio álltak a lépcsőfordulóban, mindketten a derűs hetvenes évek közepét jellemző ünneplőben. Hubert a jobb kezével a sétabotjára támaszkodott, baljában fenyegető külsejű fekete táskát tartott. Kalimpálni kezdett a szívem, nem ok nélkül, mert Hubert és Rysio évente legalább kétszer látogattak meg, de látogatásaik mindig gyökeresen megváltoztatták életem folyását.

– Bejöhetünk? Most keltél fel? – Kérdezte Hubert jovidális hangon.

Jól ismertem mesterkélt mosolyukat, mindig ezzel a mosollyal bolygatták meg nyugalmamat.

Én is nyájasan rájuk mosolyogtam, készségesen szélesre tártam az ajtót, és amikor udvariaskodva beléptek az előszobába, már tudtam, hogy miért jöttek. Ők írták alá velem azt a több tucatnyi petíciót, memorandumot és tiltakozást, amelyekkel éveken át ostromoltuk a választásban nem túl serény rezsimet. Néhányszor kirúgtak az állásomból, sokszor megfosztottak állampolgári jogaimtól, s mondhatnám naponta ért valami apró, alig észlelhető kellemetlenség, amiről szólni sem igen illik, de amelyek az évek során felhalmozódva elvették a kedvem az élettől.

A beszélgetés akadozik, és ezen az import krumpliból készített vodka sem segít. A házigazda végre megkérdezi, *mit trunk alá*, de ezúttal másról van szó: a két író a kollégák nevében azt javasolja hősünknek, hogy aznap este gyújtsa fel magát a Központi Bizottság épülete előtt. Ő először tiltakozik, és más jelölteket sorol, de végül meggyőződik, hogy csakis órá van szükség. Mert ahhoz elég ismert külföldön is, hogy nagy visszhangja legyen az esetnek, de mégsem hagyja maga után olyan irt, mint az Oscar- és Nobel-díj várományos pályatársak. A dolog nem egyszerű, mert még benzint és megbízható gyufát is a dollárboltból kell szerezni, de rákibeteg hősünk a nehéz nap végén elindul a máglyához vezető lépcsőn.

A hadiállapot bevezetése után már nem az írói fantázia teremti áldozatokat, a mártírokat maga a rendszer szállítja az ellenzéknek. A második nyilvánosság aprólékosan regisztrálja a hatalom bűnlajstromát és a nemzet szenvedéseit, „mintha már nem is különböző könyvek jönnének létre, hanem egyetlen nagy kollektív panasz-könyv bejegyzései gyűlnének”,⁸ s az, hogy a számos haláleset és véres rendőri intézkedés ellenére a megtorlások

⁷ KONWICKI 1990

⁸ „Mintha a kollektív szerző – írja némi malíciával egyik esszéjében Zagajewski – ott ülne valahol Varsóban és árgus szemekkel pásztázná az országot a Tátrától a tengerig.” ZAGAJEWSKI 2002. 76.

mégsem öltenek olyan méreteket, mint például a német vagy a szovjet megszállás idején, az ellenzéki narratívákból nem feltétlenül derül ki.

A nyolcvanas évek második felétől az erőviszonyok megváltozóban vannak, a LEMP hatalmának gyengülésével a független kultúra és nyilvánosság szereplőinek egy része is szabadulni igyekszik a politika hegemóniájától, és a teljes függetlenség posztulátumát hirdetve ellenáll nemcsak a szocialista, hanem az ellenzéki propaganda hatásának is. Legmarkánsabban az olyan ifjúsági szubkultúrákban figyelhető meg ez a változás, mint pl. a punkmozgalom, vagy az anarchista művészeti csoportból kinövő, happeningjeiről híres Narancs Alternatíva köre, de eléri az ellenzéki elitkultúrát is. A korszak végén egy krakkói samizdat irodalmi folyóirat lesújtó véleményt közöl a kiváló lírikus, a már-már váteszként tisztelt Zbigniew Herbert szintén samizdatban publikált verskötetében felbukkanó patetikus közhelyekről, és ezzel az ellenzéki magaskultúrában is véget ér a népfrontos időszak.

Bibliográfia

Bibliografia 1995

Bibliografia podziemnych druków zwartych z lat 1976–1989. Ed. Grażyna FEDEROWICZ et alii. Biblioteka Narodowa, Warszawa, 1995.

KONWICKI 1990

Tadeusz KONWICKI: *Kis apokalipszis.* Jelenkor, Pécs, 1990.

ZAGAJEWSKI 1985

ZAGAJEWSKI, Adam: Versek. *Máshonnan Beszélő* 1. (1985)/1.

ZAGAJEWSKI 2002

ZAGAJEWSKI, Adam: Solidarność i samotność. In: Adam ZAGAJEWSKI: *Solidarność i samotność.* Wydawnictwo Zeszytów Literackich Literackich, Warszawa, 2002. 75–86.

MISKOLCI EGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR